

Smart City: miasto tworzone przez mieszkańców?!

Smart City: A City Created by Its Citizens?!

Streszczenie

Idea *smart city* to idea przestrzeni miejskiej zarządzanej sprawnie i przy pomocy najnowszych „inteligentnych” technologii. Technologii, które ułatwiają życie ich użytkownikom, powodują jednocześnie marginalizację dużych grup społeczeństwa – obierając miejsca pracy i źródła utrzymania; tworząc wirtualne, żyjące w światach równoległych i nie komunikujące się ze sobą wspólnoty; ograniczając dostęp do niektórych usług i aktywności tym, którzy z różnych powodów nie nadążają za postępem. W ten sposób przestrzeń miejska staje się łatwiejsza w zarządzaniu i bardziej zamknięta w sensie społecznym. Artykuł jest próbą zmierzenia się z wyzwaniem technologii przeciwstawionej, czy może jedynie uzupełniającej, działania lokalnych społeczności skierowane na tworzenie przestrzeni miejskich budujących wspólnotę i bardziej humanistyczne przestrzenie życia.

Summary

A skillfully and computer-based administered urban space builds the contemporary idea of a smart city. The so called ‘intelligent technologies’ facilitate the life of the inhabitants but at the same time marginalize large groups of society – taking jobs and income sources away; creating communities living in parallel worlds without mutual communication; limiting the access to some services and activities for those who from various reasons are not able to follow the progress. Thus the urban space becomes easier to govern and more closed in a social sense. The article is an attempt to size up the technology, which contrasts with, or perhaps only replenishes the activities of local communities which aim for the creation of community values and more human living spaces.

Słowa kluczowe: Wspólnota, kontakty społeczne, projektowanie urbanistyczne, percepcja, smart city, rozwój zrównoważony

Key words: Community life, social interaction, urban design, perception, smart city, sustainable development

„(...) Mogą cię szpiegować cały dzień i noc, ale jeśli nie stracisz głowy przechrzysz ich. Z całym swoim sprytem nigdy nie zdołali odkryć o czym myśli inna istota ludzka. (...) Zdarzeń, w żadnym przypadku nie można ukryć. (...) Ale jeśli obiekt obserwacji nie ma przeżyć a pozostać człowiekiem, jaką ostatecznie robi to różnicę?...”¹

‘(...) They could spy upon you night and day, but if you kept your head you still outwit them. With all their cleverness they had never mastered the secret of finding out what another human being was thinking. (...) Facts, at any rate, could not be kept hidden. (...) But if the object was not to stay alive but to stay human, what difference did it ultimately make?...’¹

Przestrzeń publiczna i człowiek społeczny²

Współczesne miasto bywa określane różnymi nazwami – jest kreatywne (Charles Landry i Richard Florida), napływowe (Doug Saunders), radykalne (Justin McGuirk), rozproszone (Thomas Sieverts), zrównoważone bądź ekologiczne (np. Michael Hough, Reyner Banham), autonomiczne (Alexander Vasudevan), infrastrukturalne (Kazys Varnelis), dzielące się (choć tu używa się angielskiego sharing (Duncan McLaren and Julian Agyman) czy wreszcie inteligentne...

Niektóre z tych nazw odnoszą się do współczesnych procesów inne opisują pożądaną przyszłość miejskich struktur. Wszystkie te określenia starają się opisać najbardziej charakterystyczną cechę ich przestrzeni lub charakteru, lub próbują położyć nacisk na najważniejszy problem społeczny. Niektóre są niedookreślone, inne precyzyjne i szczegółowe.

Miasto napływowe próbuje scharakteryzować przestrzeń imigrantów – termin sformułowany przez Douga Saundersa³,

Public Space and Public Man²

The contemporary city goes by many names; it is called: creative (Charles Landry and Richard Florida), arrival (Doug Saunders), radical (Justin McGuirk), dispersed (Thomas Sieverts), sustainable or ecological (e.g. Michael Hough, Reyner Banham), autonomous (Alexander Vasudevan), infrastructural (Kazys Varnelis), sharing (Duncan McLaren and Julian Agyman) or smart one...

Some of these descriptions refer to existing characteristic or otherwise describe the desirable future of an urban organism. All these descriptions or names of the urban organisms try to depict the most important feature of their shape or character, or try to describe the most pressing problem which occurs in the society. Some are more elusive, some exact to the point and extremely detailed.

The arrival city attempts to define the city of migrants – a term formed by Doug Saunders³, ad-

* Dr inż. arch. Renata Mikielwicz, Instytut Architektury i Urbanistyki, Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska, Politechnika Łódzka / dr inż. arch. Renata Mikielwicz, Institute of Architecture and Town Planning, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Environmental Engineering, Technical University of Łódź, mail: renata.mikielwicz@p.lodz.pl

dotyka problemu migracji i zmian kulturowych przekształcających miasta na świecie. Termin miasto kreatywne⁴ koncentruje się na ekonomii innowacji i jej twórcach, którzy kształtują przestrzeń stosownie do swoich potrzeb. To pojęcie opisuje przestrzeń miejską zorientowaną i zorganizowaną przez tzw. klasę kreatywną skupiającą dużą potencjał atrakcyjnych zawodów i gentryfikowanych przestrzeni. Miasto autonomiczne to miasto problemów z dostępnością mieszkań i squattingu.⁵ Zarówno miasto rozproszone⁶, jaki i infrastrukturalne⁷dotykają problemu rozproszenia zabudowy. Niemiecki termin Zwischenstadt (miasto rozproszone, a dosłownie miasto pomiędzy) opisuje problemy wszechobecnej przestrzeni miejskiej pozbawionej granic i zdefiniowanych dzielnic centralnych. A pojęcie miasta zrównoważonego czy ekologicznego stara się zdefiniować wymagania komfortu użytkowania zwykle różnorodnie zanieczyszczonej przestrzeni miejskiej.

W jakimś stopniu wszystkie te definicje wyrażają, jak w całej historii urbanizacji, że nazwać jakieś ludzkie osiedle miastem oznacza, że jest tam jakaś wspólnota, która tworzy środowisko zurbanizowane chroniące interesy jego mieszkańców zgodnie z potrzebami danego okresu.

Kiedy rozpatrujemy współczesny rozwój społeczeństw najważniejszym zagadnieniem wydaje się zrównoważenie rozwoju miast. Ale ponieważ zasada rozwoju zrównoważonego z definicji zakłada całościowe podejście do występujących problemów, wszystkie szczegółowe nazwy miast zawierają się w pojęciu rozwoju zrównoważonego.

Smart city jest definiowane jako miasto inteligentne, pozwalające jego obywatelom na użycie technologii dla poprawy życia codziennego i kreowania zdrowszego, bezpieczniejszego otoczenia. A ponieważ, smart city używa najnowszych inteligentnych technologii jest możliwym jego bycie zrównoważonym, przyjmującym migrantów, kreatywnym.... jednocześnie. Właśnie dlatego, że technologia powinno, i zwykle umożliwia, pomoc w administrowaniu i organizowaniu wszelkich przestrzeni miejskich. Zawartość określenia „smart” zmienia się w raz z ewolucją możliwości inteligentnych technologii, które tworzą coraz to nowe powiązane systemy. I właśnie słowo system wydaje się być wspólnym mianownikiem. Włoski powieściopisarz Italo Calvino w swojej najbardziej cytowanej książce „Niewidzialne miasta”⁸ zdołał zawrzeć wszystkie aspekty urbanistyki i jej problemów, nawet takich, które w latach 60. ubiegłego wieku tylko się zarysowywały. Jego opis miasta – pajęczyny przedstawia świat miasta pełen interakcji i wzajemnych zależności. Poetycki opis Alvina znalazł potwierdzenie w teoriach socjologicznych. John Urry twierdzi, że wpływ globalizacji na społeczeństwo powoduje, iż może ono być przedstawiane jako forma sieci lub cieczy.⁹ Socjolog ten podkreśla również, że w e współczesnym świecie takie pojęcia jak bliskość, lokalność czy wspólnota zmieniają swoje znaczenie głównie z powodu ciągłych przepływów, które tworzą naszą rzeczywistość.¹⁰

Podstawowym pytaniem dotyczącym miasta pozostaje zatem to do jakiego stopnia będzie ono „ludzkie”; czy pozostanie „doskonałą” wspólnotą czy raczej miejscem gdzie sztuczna inteligencja panująca nad światem będzie dyktowała ludziom ich zachowania podlegające całkowitej kontroli, ponieważ

dresses the problem of migrations and cultural changes reshaping towns around the world. The creative city⁴ is focused on an economy of innovation and its creators who shape the space according to their needs. The notion describes urban space oriented and organized through so called creative class, which concentrate huge social potential of attractive occupations and gentrified spaces. Autonomous city deals with problems of the shortage of available housing possibilities and the urban squatting.⁵ Dispersed⁶ and infrastructural⁷ city are both in a way describing the problem of urban sprawl. Zwischenstadt (dispersed, literally in-between city) shows problems of all-present urban space without borders and definable centers. And the notion of sustainable or ecological city tries to deal with the necessities of comfort in a usually polluted urban space.

In a way, they all, as throughout the history of urbanization, are telling that to call a settlement a city means that there is a kind of a community which creates a build environment protecting the interests of the inhabitants according to their present needs.

And when we look at the contemporary development of societies the most important issue seems to be the sustainability of the city. But because sustainability by definition covers an holistic approach to problems, all particular city descriptions are somehow included in the overall notion of being sustainable.

Smart city is defined as intelligent one, enabling the citizens to use the technology for everyday life improvement and a healthier, more secure environment. And because, a smart city uses the newest intelligent technologies it is possible that it could be sustainable, arrival, creative... at the same time. Just because the technologies should, and mostly could, help the administering and organizing any kind of urban space. The content of the description ‘smart’ changes because of the evolution of the possibilities of the intelligent technologies which are creating more and more related systems. And the word system seems here the common denominator. Italian author Italo Calvino in his most cited novel “Invisible Cities”⁸ was able to capture all aspects of urbanity and its problems, even such ones which were only emerging in the 1960.. His description of a web-connected city shows a world full of interaction and interdependence. His poetic description found confirmation in sociological theories. John Urry writes that the influence of globalization depicts society as a global structure which could be pictured as a net or fluid.⁹ The sociologist stresses that in contemporary world such notions as closeness, locality or community change their meaning, mostly because of continuous flows which build our reality.¹⁰

The real question about the smart city is how human it can be; does it remain the ‘perfect’ community or rather an artificial intelligence which reigned a world where people behave in a totally controlled ways, because everything is watched and the privacy nonexistent. We are slowly creating such world and one can say that architects are not responsible for such development, but still they take quite a big part in its creation, even then mostly unconscious – only through realization of

wszystko podlega obserwacji a prywatność nie istnieje. Powoli tworzymy taki świat i mimo, że architekci nie są odpowiedzialni za taki kierunek rozwoju, to jednak w dużym stopniu do niego się przyczyniają, nawet jeśli nieświadomie – choćby poprzez stworzenie „bezpiecznych” przestrzeni publicznych z wykorzystaniem coraz bardziej inwazyjnych technologii.

Urbanistyka gdzie miasto definiowane jest jako proces czy system wzajemnych powiązań ma swoje miejsce w rozwoju zrównoważonym i określane mianem ekosystemu, ale w tym samym znaczeniu istnieje w świecie inteligentnych technologii. Wraz z ekologicznym w swoim znaczeniu, pojawieniu się terminu cyklu życiowego budynku powstała potrzeba zmiany sposobu myślenia o procesie projektowania. Już w początkach lat 1990. Francuski Lyon używał opartego na technologii GIS systemu do utrzymania i pielęgnacji zieleni – każdy kwiatek, krzew czy drzewo było widoczne na mapach i całość utrzymania zieleni miejskiej, przesądzeń i sezonowych zmian kolorów rabat była zorganizowana przy pomocy komputerów, z olśniewającym efektem wizualnym. Patrik Schumacher, teoretyk projektowania parametrycznego¹¹, architekt i partner w biurze Zaha Hadid (Zaha Hadid Architects), uważa, że użycie obliczeniowych technik projektowych może umożliwić projektantom organizowanie i przewidywanie wszystkich zmiennych porządkujących kompleksowość organizmu urbanistycznego i w ten sposób pozwoli zrozumieć nieregularności nieformalnych struktur osadniczych; te nieregularności, które są tak pożądane w racjonalnym, formalnym planowaniu.¹² Taki sposób myślenia stanowi podstawę dla potrzeby organizowania całego życia miejskiego poprzez inteligentne technologie, które z jednej strony ułatwiają życie, ale z drugiej kreują świat znany z wizji totalnej inwigilacji przedstawianej przez Georga Orwell’a czy Philipa K. Dicka.

‘secure’ public places with the use of more and more invading technologies.

Urbanism where city is understood as a process or system of interrelated connections is as integrated in sustainability, where it is described as an ecosystem as it is an integral part of the world of intelligent technologies. Together, with the ecological in its meaning, notion of a life-cycle of buildings emerged the need to rethink the design process. Already in early 1990. Lyon in France used a GIS based system to maintain its greenery, every flower, shrub or tree was visible on maps and the whole care, replanting and seasonal changes of coloring of the city flower-beds were organized with the use of computers to a stunning effect. Patrik Schumacher, the theorist of parametric design¹¹, architect and partner in Zaha Hadid Architects, suggests that the use of computational design techniques could enable designers to organize and anticipate all variables ordering the complexity of an urban organism and so allow to understand the informal settlement patterns with their irregularities, which are so desired in rational, formal planning.¹² Such way of thinking backs the desire to organize the whole city life with smart technologies which on the one side make the life easier, but on the other create a world known from George Orwell’s or Philip K. Dick’s vision of total surveillance.

*“Yet overall, electronic technology has been a priceless gift to human closeness. (...) Better still, the world’s cultural patrimony is now available not just to the rich and well located but to anyone who is connected to the vast web of knowledge, which means most of humanity, and soon all of it’.*¹³

Community and Segregation

Sociologist Richard Sennett characterizes smart

Il. 1. Segregacja ruchu na jednej z lokalnych ulic. Szanghaj, Chiny. Fot.: R. Mikielwicz, 2010 / Separated traffic spaces in a busy local street. Shanghai, China. Photo: R. Mikielwicz, 2010

Il. 2. Trudności w przechodzeniu przez ulicę. Zielone światło ma akurat pieszka. Szanghaj, Chiny. Fot.: R. Mikielwicz, 2010 / Difficulty in the crossing of a street. The pedestrian has green light. Shanghai, China. Photo: R. Mikielwicz, 2010

„Jednakże ogólnie technologia elektroniczna była bezcennym darem dla ludzkiej bliskości. (...) Nawet lepiej, światowe dziedzictwo kulturowe jest teraz dostępne nie tylko dla bogatych i mieszkających w odpowiednich lokalizacjach ale dla każdego kto ma dostęp do przepastnych zasobów sieci wiedzy, a to oznacza większość ludzkości, a niedługo jej całość.”¹³

Wspólnota i rozdział

Socjolog Richard Sennett charakteryzuje dwa typy miast inteligentnych. Jedno, to model nakazowy, gdzie „zaawansowana technologia narzuca sposób użytkowania zamieszkiwanej przestrzeni”¹⁴ (inwigilacja z centralnym centrum zarządzania jak w koreańskim Songdu), I drugi typ gdzie technologia pomaga organizować w innym wypadku „złożone i nieuporządkowane aktywności”¹⁵ (np. budżet partycypacyjny zainicjowany w 1989 roku w Porto Alegre w Brazylii; modelowanie przestrzeni miejskiej w 3-D, jak w projektach ForCity we Francji). Te dwa podejścia charakteryzują współczesne użycie inteligentnych technologii. Oba modele istnieją, czasem jednocześnie. Jednocześnie wraz z wzrostem świadomości problemów związanych z sztuczną inteligencją rośnie zrozumienie dotyczące wpływu tychże rozwiązań na ludzkie życie. Rzadko podkreślany jest sposobu społecznej partycypacji. A są ludzie których życie już uległo zmianie dzięki posiadaniu smartfona bez dostępu do innych zdobyczy cywilizacji, podczas gdy inni stają się wykluczeni z wirtualnej rzeczywistości (ze względu na wiek lub zamożność). Inteligentne technologie umożliwiają korporacjom na zdobywanie niezwykle wręcz wpływu, ponieważ technologie te bazują na prawie chronio-

cities as two kinds. One, of a prescriptive model, where ‘advanced technology prescribes how people should use the spaces they inhabit’¹⁴ (surveillance with central command centers as in Korean Songdu), and the other where technology helps to organize otherwise ‘complex and messy activities’¹⁵ (e.g. participatory budgeting starting in Porto Alegre, Brazil in 1989; 3-D modeling of urban space as in ForCity projects in France). Such two approaches characterize the contemporary use of smart technologies. Both models are realized, sometimes at once. And the understanding of the impact steadily grows with the overall awareness to the problems of the influence over human life of the so called artificial intelligence. A problem rarely underlined is the form of public participation. And we have people who’s life is already transformed with the use of smartphone without the proximity of all other civilization facilities, where others remain outside the digital world (because of the age or wealth). The smart technologies also give immense influence to corporate companies as they base on legally protected programs. In the ‘Enlightenment Now. The case for Reason, Science, Humanism and Progress’ Steven Pinker, considered as one of the world’s most influential thinkers, sketching a panorama of contemporary world’s problems and perspectives stresses that many aspects of inequality are misunderstood. And that inequality could even be seen as a means of progress because ‘the uneven surge may be repeated when a society discovers new sources of wealth’.¹⁶ Interestingly in Pinker’s book the electronic media and internet appear in

Il. 3. „Krańcówka” – regionalne określenie dla stacji końcowej tramwaju. Jedna ze skrzynek elektrycznych ozdobionych przez tzw. „niezależnych” twórców w ramach inicjatyw „Łódź kreuje”. W tle widoczny jeden z miejskich murali. Łódź. Fot.: R. Mikielwicz, 2017

III. 3. „Krańcówka” – regional name of a tram end station. One of some electric-boxes decorated by local independent artist. An action taken for the slogan “Lodz creates”. Behind visible on of the many city murals. Łódź, Poland. Photo: R. Mikielwicz, 2017

nych programach. Steven Pinker, uważany za jednego najbardziej wpływowych współczesnych myślicieli, w książce ‘Enlightenment Now. The case for Reason, Science, Humanism and Progress’ rysując obraz problemów i perspektyw współczesnego świata podkreśla niezrozumienie wielu aspektów nierówności społecznej. Podkreśla, że nierówności mogą być także powodem postępu ponieważ „nierównomierny wzrost może się powtarzać kiedy społeczeństwo odkrywa nowe źródła dobrobytu”.¹⁶ Wydaje się interesującym, że u Pinkera media elektroniczne i internet wspomniane są w rozdziałach „Jakość życia”¹⁷ i „Zagrożenia egzystencjalne”.¹⁸ Cytując, redaktora i założyciela pisma *Wired*, Kevina Kelly’ego, Pinker sugeruje, że “im bardziej potężne staje się technologia, tym bardziej się uspołecznia”.¹⁹ Można tylko mieć nadzieję, że tak będzie gdyż obecnie można zauważyć jej nieprzewidywalny uprzednio wpływ na rzeczywiste wybory polityczne dokonywane pod wpływem mediów społecznościowych (np. referendum Brexit itp.). Żyjemy z zglobalizowanym świecie gdzie miasta rywalizują jak produkty. Ich rynkowa wartość jako miejsca produkcji czy miejsca zamieszkania jest nieustannie oceniana. Zagrożenia bezpieczeństwa powodujące poczucie braku zaufania do obcych i ich kultury zbliżają całe narody na krawędź hysterii ale historia uczy, że tylko zróżnicowanie, różnorodność i wymiana przekształcają miasta w żywe organizmy. A jednym z zagrożeń, być może nie tak bardzo widocznym (a nawet pożądanym) dla zwykłych ludzi, jest świat zorganizowany i zarządzany przez komputery. „Media społecznościowe w Internecie i wirtualne społeczności łączą ludzi o pozornie podobnych potrzebach i marzeniach, którzy tworzą grupy o pewnych zasadach, któ-

the chapters titled ‘Quality of Life’¹⁷ and ‘Existential Threats’.¹⁸ Citing Kevin Kelly, the founding editor of *Wired* magazine, Pinker suggests that ‘the more powerful technologies become, the more socially embedded they become’.¹⁹ We can only hope it will be really the case because just at the moment we can see an, before unpredicted, influence on real political choices made by people under influence of the social media (i.e. Brexit voting, etc.). We live in a globalized world where cities compete as products. Their sellable value from production to living conditions is marketed whenever possible. Security threats which make people fear strangers and their culture bring whole nations at a verge of hysteria but history proves that only difference, diversity and exchange form cities into livable organisms. One of the threads, perhaps not so visible (or sometimes even welcomed) for the ordinary people, is also the world organized and administered by computers. ‘The World Wide Web’s social networks and virtual global communities bring together people with apparently similar needs and desires to form selectively public groups with distinct rules, which are then, quite incidentally, relabeled as mere target groups and cashed in on. No one is safe from unauthorized intrusion in the name of the people. Data and private content is copied, gathered and exploited.’²⁰ The use of computers brings also a need for unification, because you cannot create a program basing on exceptions, you need patterns and rules, things which are repeatable, at least in a way. Of course a good working community also needs rules. But already Aristotle states in his ‘Politics’

re następnie, niejako ubocznie, zostają „przemianowane” na zwykłych odbiorców konkretnych usług i z których czerpie się korzyści. Nikt nie jest bezpieczny przed bezprawnym wykorzystaniem w imieniu obywateli. Dane i treści prywatne są kopiowane, zbierane i wykorzystywane.²⁰

Użycie komputerów powoduje również potrzebę ujednolicenia, ponieważ nie można budować programów na wyjątkach, potrzeba wzorów i zasad, informacji powtarzalnych, nawet jeżeli tylko do pewnego stopnia. Oczywiście dobrze funkcjonująca wspólnota też potrzebuje reguł. Ale już Arystoteles pisał w „Polityce”, że „... miasto staje się tylko wtedy, gdy wspólnota jest wystarczająco duża by być samowystarczalną. Jeśli pożądamy samowystarczalności, mniejszy stopień jednorodności jest bardziej pożądanym niż większy”.²¹ Ten aspekt życia miejskiego jest istotny w dobrze zorganizowanym mieście, także tym inteligentnym.

Nawet jeżeli Steven Pinker używa starej radzieckiej anegdoty jako ilustracji problemu nierówności majątkowej (a nie jako „podstawowego elementu dobrostanu”)²² jego przesłanie jest bardziej reprezentatywne dla całościowego sposobu myślenia – „Igor i Borys są biednymi chłopami, z trudem zbierającymi ze swoich poletek dość plonów by wyżywić rodzinę. Jediną różnicą między nimi jest fakt, że Borys posiada wychudzoną kozę. Pewnego dnia Igor spotyka wróżkę, która obiecuje spełnić jego życzenie. Życzenie Igora to „Chciałbym, żeby koza Borysa zdechła”.²³

„Gdyby same marzenia mogły być dostępne jak opcje w menu osiągalnego doświadczenia. Jednak zadziwiająco, to do cze-

that ‘...a city only comes into being when the community is large enough to be self-sufficing. If then self-sufficiency is to be desired, the lesser degree of unity is more desirable than the greater.’²¹ This aspect of city life is essential in good organized city, also the smart one.

Even as Steven Pinker uses the old Soviet Union joke to illustrate the problems of inequality in the terms of wealth (and not as ‘a fundamental component of well being’)²² the truth of it is more representative to an overall way of thinking – ‘Igor and Boris are dirt-poor peasants, barely scratching enough crops from their small plots of lands to feed their families. The only difference between them is that Boris owns a scrawny goat. One day a fairy appears to Igor and grants him a wish. Igor says “I wish that Boris’s goat should die”.’²³

*‘As if dreams themselves could be laid out like options on the menu of available experience. Oddly, though, what this rationalizing of every last desire tends to do, the muchness of this current city’s muchness, is remind you that what you really hunger for is nothing you’re going to find out there.’*²⁴

A City Created by Citizens: The Public Space Awareness

During the whole history of the cities, they were defined through the spirit of community and the possibility of exchange. The possibility to share goods or thoughts, was the basic of the urban life. Intentional and sought from cohabitants and authorities. Also introduced through different ways of the creation of public spaces and various procedures regulating the use of space. In all these

Il. 4. Imponujący mural na skrzyżowaniu ulic Pomorskiej i Kilińskiego, namalowany dla uczczenia 800setnej rocznicy powstania zakonu Dominikanów i zaznaczenia ich obecności w mieście w położonym centralnie, ale zaniedbanym miejscu. Łódź. Fot.: R. Mikielwicz, 2017

III. 4. An impressive mural painted for to mark locally the 800 anniversary of the Dominican Order at the crossing of Pomorska and Kilińskiego in one of central but neglected neighbourhoods. Łódź, Poland. Photo: R. Mikielwicz, 2017

Il. 5. Pnie ściętych drzew pozostawione jak wyrzut sumienia po wprowadzeniu w 2017 roku zmian w prawie ochrony środowiska pozwalające właścicielowi nieruchomości na dowolne dysponowanie drzewami rosnącymi na działce. Okolice Manufaktury, fabryki tekstylnej przekształconej w centrum kulturalno-handlowe. Łódź. Fot.: R. Mikielwicz, 2017

III. 5. Tree stumps remaining as a significant sign of remorse after 2017 environment protection law change allowing the owner of a property to dispose of the greenery as they please. The surrounding of Manufaktura, a gentrified old textile factory complex transformed into commercial and cultural center. Łódź, Poland. Photo: R. Mikielwicz, 2017

go dąży ta racjonalizacja każdego ostatniego pragnienia, ta obfitość tej aktualnej obfitości miasta przypomina ci, że tego czego pożądasz nigdy nie znajdziesz tam na zewnątrz”²⁴

Miasto tworzone przez mieszkańców – społeczna świadomość przestrzeni publicznej

W całej historii miasta określają się poprzez ducha wspólnoty i możliwość wymiany. Możliwość wymiany towarów lub myśli, stanowiła podstawą życia miejskiego. Zamierzoną i pożądaną przez współmieszkańców i władze. Także wspomaganą poprzez różnorodne kreowanie przestrzeni publicznych i odmienne procedury regulujące użytkowanie przestrzeni. Zawsze najistotniejszym elementem byli ludzie, zapelniający te miejskie przestrzenie, i ich działania – niezmiennie od używanej w przeszłości czy planowanej do użycia technologii. Powinniśmy pamiętać, że technologia jedynie wspomaga kreowanie przyjaznej przestrzeni, w której ludzie mogą wieść spełnione życie. Edward Glaser uważa, iż nasze społeczeństwo ciągle potrzebuje kontaktów społecznych²⁵, ale Richard Sennett w nowym epilogu swojej książki “Upadek człowieka społecznego” zauważa, że znajdujemy się w okresie zmian, w którym w świecie technik wirtualnych wciąż zachowujemy się jak w wiekach przeszłych, gdzie nasze życie toczyło się w przestrzeni publicznej, i że to się skończy i powstanie nowy rodzaj społeczeństwa.²⁶

„Prawo do miasta” – idea sformułowana przez francuskiego filozofa Henri Levebvre’a²⁷, która zainspirowała miejskich aktywistów na świecie, wskazuje, że istoty ludzkie są oso-

cases the most important factor were people who crowded the urban spaces and their interactions, whatever technology was or will be used. We should remember that technology only helps to create a livable, friendly space, where people can live a fulfilled live. Edward Glaser states that our society still needs social interaction²⁵, but Richard Sennett remarks in his new epilogue to ‘The Fall of the Public Man’ that we are now in a period of change where in the new world of virtual technologies we act still as we have done it in previous centuries were our life took place in public spaces, and that it will end and a new kind of society will emerge.²⁶

‘The right for the city’ an idea formulated by French philosopher Henri Levebvre²⁷ which inspired social urban activists throughout the world shows human beings as public persons who realize themselves in an urban meeting space whatever shape it takes. The idea started to be a slogan for many local activists who try to transform the neighbourhoods around them. Their actions from implementation of participatory budgeting, artistic happenings, urban plays etc. motivate more and more people to take active part in the creation of the urban space. Such actions could start as some got irritated with empty walls (murals in Łódź, Foundation Urban Forms) or wish to stop a demolition of a building, which features they cherish (the case of the Andstadt brewery in Łódź). They could be also initiated by the city authorities as the revalorization of Polesie District in Łódź, which involves as much city authorities, city planners and NGOs. Those ideas interrelate with the

bami publicznymi, realizującymi się w miejskiej przestrzeni spotkań, jakkolwiek kształt ona przybiera. Idea stała się sloganem dla wielu lokalnych działaczy chcących przekształcić swoje sąsiedztwo. Ich działania – od implementacji budżetów obywatelskich, happeningów artystycznych, gier miejskich itp. – motywują coraz więcej ludzi do aktywnego udziału w kreowaniu przestrzeni miejskiej. Takie akcje mogą zostać zainicjowane, gdy kogoś drażnią puste ściany (murale w Łodzi, Fundacja Urban Forms) czy gdy chce przeciwstawić się wyburzeniu budynku, który jest dla niego atrakcyjny (przypadek browaru Andstadta w Łodzi). Motorem działania mogą też być władze miejskie jak w dzielnicy Polesie w Łodzi, gdzie wspólnie działają władze, planiści miejscy i organizacje pozarządowe. Takie działania wiążą się z opartą na Internecie ideą ekonomii współdzielenia, która szybko została powiązana z pojęciem miasta inteligentnego. Różnorodne formy dzielenia się (współdzielony transport, współdzielone przestrzenie) zaczęły zmieniać tradycyjne procesy ekonomiczne i po jakimś czasie mogą zmienić obraz miast. Ale „każda forma partycypacji jest formą konfliktu. (...) Kiedy partycypacja przeradza się w konflikt, ten staje się przestrzenią. (...) powolna transformacja, w ramach której konflikt jest konstruktywnym modelem antagonistycznego spotkania, środkiem interwencji, na którą demokratyczny proces powinien móc sobie pozwolić. (...) aby możliwe było ukazanie złożoności miasta, konieczne jest uwzględnienie działających w nim skonfliktowanych sił. Rozpad tego rodzaju relacyjności spowodowałby powstanie nowego rodzaju wiedzy, takiej mianowicie, która pomagałaby zrozumieć złożoność realiów współczesnego miasta oraz działających w nim sił. (...) Ponieważ dzisiejsza kultura two-

internet based idea of a sharing economy which got easily implemented in the smart city notion. Different forms of sharing (shared mobility, shared spaces) started to change the economy and eventually will change the image of the city. But 'every form of public participation is a form of conflict. (...) When participation turn into conflict, that starts to be a space. (...) [S]low transformation, in that conflict is a constructive model of an antagonistic meeting, a measure of interference, which should be possible in a democratic process. (...) [A] consideration of the conflicted forces is necessary for presentation of the complexity of a city. A decomposition of such relations would provide a new kind of knowledge, such namely, which should help in understanding of the complexity of the reality of contemporary city and the working forces. (...) Because today culture of networks is based on a consensus, not on a conflict, it creates only copies, and rarely provides new knowledge.'²⁸ So we can only hope that this new society, building new smart cities, will still cherish human values. At least such conclusion is reached by Duncan McLaren and Julian Agyeman in their book 'Sharing Cities. A case of Truly Smart and Sustainable Cities'. They state that 'the "sharing paradigm" offers cities 'the opportunity to lead to transition to just sustainabilities.'²⁹ And that offers a different to global capital investing vision where smart cities will harness smart technology 'to an agenda of sharing and solidarity'.³⁰ So the real smart city is definitely a sharing one, in many meanings and in the need for a social friendly awareness.

In 2016 the Pritzker Prize was awarded to Alejandro Aravena, in 2018 to Balkrishna Doshi. Quite symbolically. Both architects engage themselves in so-

czenia sieci jest oparta na konsensusie, a nie na konflikcie, tworzy ona jedynie kopie a tylko z rzadka nowa wiedzę”.²⁸ Tak więc można tylko mieć nadzieję, że to nowe społeczeństwo, budujące nowe inteligentne miasta, będzie nadal doceniało tradycyjne wartości. Ostatecznie do takiego wniosku dochodzą Duncan McLaren i Julian Agyeman w książce 'Sharing Cities. A case of Truly Smart and Sustainable Cities'. zauważają oni, że “paradygmat współdzielenia” daje miastom „okazję by tworzyć sprawiedliwe zrównoważenie”.²⁹ A to umożliwiłoby odmienną od globalnej inwestycyjnej wizję gdzie inteligentne miasta będą użytkowały inteligentne technologie “dla wspólnego podziału i solidarności”.³⁰ Tak więc inteligentne miasto powinno być definitywnie miastem współdzielenia, w wielorakim znaczeniu i z potrzeby uspołecznienia.

W 2016 roku Nagrodę Pritzкера otrzymał Alejandro Aravena, w 2018 z kolei laureatem został Balkrishna Doshi. Dość symbolicznie. Obaj architekci angażują się społecznie, aktywnie zwalczając społeczne nierówności. Domy Elemental Araveny są tworzone przy udziale społeczności lokalnych. Sam Aravena swoją opowieść o domach Elemental kończy informacją o zaangażowaniu w projekty dotyczące całych miast. „ W rzeczywistości, najważniejsze projekty jakie ostatnio realizowaliśmy, (...) mają skalę urbanistyczną i integrują wszystkie wymiary miasta: od jego topografii i środowiska do produkcji, od energii po transport, od przestrzeni publicznych po infrastrukturę. Wszystkie były (lub są) realizowane tak jak nasze domy socjalne, poprzez równowagę rzeczywistości i pragmatyzmu z ambicją dla wyzwań jakie stanowią. I wszystkie, jak w przypadku domów socjalnych, były i (są) przedmiotem partycypacji społecznej.”³¹ Nawet teoria parametrycznej architektury i urbanistyki (oparta na digitalizacji procesu projektowego) jest oparta na próbie wpisania architektury w teorie systemów społecznych Nicolasa Luhmanna, gdzie systemy autopoietyczne (zamknięte wewnątrznie samoodniesienia) tworzą elementy i struktury, które produkują informacje, „to jest różnica odmienne wewnątrz systemu”.³²

Prawdopodobnie najlepszym podsumowaniem tych wszystkich rozważań może być apoteoza miasta jako zurbanizowanej formy społecznej sformułowana przez Edwarda Glasera: „*Trwała siła miast oddaje dogłębnie społeczną naturę ludzkości. (...) Zbudowaliśmy wspólnie cywilizację i kulturę, nieustające ucząc się od siebie i z przeszłości. Nowe technologie od książki po Google nie zdołały zmienić naszej zasadniczo społecznej natury. Spowodowały, że łatwiej uczyć się pewnych rzeczy bez spotkania twarzą w twarz, ale nie wyeliminowały tej specjalnej relacji jaką daje osobiste spotkanie. Doprawdy, odkąd nowe technologie wzmocniły zyski z nowych idei, wzmocniły też zysk z osobistej współpracy. (...) nasza kultura, nasza zasobność, i nasza wolność są ostatecznie darami ludzi żyjących, pracujących, i myślących wspólnie – to ostateczny triumf miasta.*”³³

PRZYPISY

- ¹ Orwell G., Nineteen Eighty-Four w The Complete Novels of George Orwell, Penguin Books 2009, s.1072
- ² Określenie “człowiek społeczny” zaczerpnięto z tytułu książki Richarda Sennetta 'The Fall of Public Man' (Sennett R., The Fall of Public Man, W.W. Norton & Company, New York 2017)
- ³ Saunders D., Arrival City, Windmill Books, London 2011

cially oriented projects, in an active fight against inequality. Aravena's Elemental houses are created with public participation. Alejandro Aravena, himself, ends his book about Elemental projects with an announcement about engaged projects for whole cities. 'In fact, the most relevant projects we have been working recently, (...), are all of urban scale and integrate all the dimensions of the city: from its geography and environment to economic production, from energy to transportation, from public buildings to housing, from public space to infrastructure. All of them have been developed (or are being developed) as we did with social housing, trying to balance reality and pragmatism with an ambition equivalent to the challenge they represent. And all of them, as with social housing, have been carried out (or are being carried out) with the participation of the people.'³¹ Even the whole theory of parametric (computer based) architecture and urbanism is based on an attempt to encompass architecture within Niclas Luhmann's theory of social systems, where autopoietic (self-referentially enclosed) systems, produce elements and structures which produce information, 'ie, differences that make difference within the system'.³²

Probably the best ending to all these considerations is to cite an apotheosis of the city as an urban social form formulated by Edward Glaser:

'The enduring strength of cities reflects the profoundly social nature of humanity. (...) We built civilizations and culture together, constantly learning from one another and from the past. New technologies from the book to Google have failed to change our fundamentally social nature. They've made it easier to learn some things without meeting face-to-face, but that hasn't eliminated the extra edge that comes from interacting in person. Indeed, since new technologies have increased the returns from new ideas, they have also increased the returns from face-to-face collaboration.

*(...) our culture, our prosperity, and our freedom are all ultimately gifts of people living, working, and thinking together – the ultimate triumph of the city.*³³

ENDNOTES

- ¹ Orwell G., Nineteen Eighty-Four in The Complete Novels of George Orwell, Penguin Books 2009, p.1072
- ² The notion 'public man' is derived from the title of Richard Sennett's book *The Fall of Public Man* (Sennett R., *The Fall of Public Man*, W.W. Norton & Company, New York 2017)
- ³ Saunders D., *Arrival City*, Windmill Books, London 2011
- ⁴ Landry Ch., *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. 2. ed., Earthscan, London 2009; Florida R., *The Rise of the Creative Class, Revisited*, Basic Books, New York 2014
- ⁵ Vasudevan A., *The Autonomous City: A History of Urban Squatting*, Verso, London 2017
- ⁶ Sieverts T., *Zwischenstadt: Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. BirkhäuserVerlag AG, Basel 2008
- ⁷ *The Infrastructural City: Networked Ecologies in Los Angeles*, ed. Kazys Varnelis, Actar, Barcelona 2008
- ⁸ Calvino, I. *Niewidzialne miasta*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013
- ⁹ Urry J., *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009, p. 53 – 69
- ¹⁰ Ibid., p. 189
- ¹¹ Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Framework for Architecture*, Vol.I, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2011; Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Agenda for Architecture*, Vol.II, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2012
- ¹² Such argument is critically described in Yoos J., James V., *Parallel Cities: The Multilevel Metropolis*, ed. A. Blauvelt, Walker Art Center, Minneapolis 2016

II. 6. Zazieleniona w tradycyjny sposób fasada jednego z budynków uniwersytetu Tongji. Szanghaj, Chiny. Fot.: R. Mikielawicz, 2010
III. 6. A façade of one of Tongji University buildings greened in an old-fashioned way. Shanghai, China. Photo: R. Mikielawicz, 2010

- ⁴ Landry Ch., *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. 2. ed., Earthscan, London 2009; Florida, Richard. *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010.
- ⁵ Vasudevan A., *The Autonomous City: A History of Urban Squatting*, Verso, London 2017
- ⁶ Sieverts T., *Zwischenstadt: Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. BirkhäuserVerlag AG, Basel 2008
- ⁷ *The Infrastructural City: Networked Ecologies in Los Angeles*, ed. Kazys Varnelis, Actar, Barcelona 2008
- ⁸ Calvino, I. *Niewidzialne miasta*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013
- ⁹ Urry J., *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009, s. 53 – 69
- ¹⁰ Ibid., s. 189
- ¹¹ Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Framework for Architecture*, Vol. I, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2011; Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Agenda for Architecture*, Vol. II, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2012
- ¹² Such argument is critically described in Yoos J., James V., *Parallel Cities: The Multilevel Metropolis*, ed. A. Blauvelt, Walker Art Center, Minneapolis 2016
- ¹³ Pinker S., *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress*, Allen Lane, Penguin Books, UK 2018, s. 256, 261
- ¹⁴ Sennett R., *The Fall of Public Man*, W.W. Norton & Company, New York 2017, s. 425
- ¹⁵ Sennett R., op.cit., s. 425
- ¹⁶ Pinker S., op. cit., s. 120
- ¹⁷ Ibid., s. 247 – 261
- ¹⁸ Ibid., s. 290 -321
- ¹⁹ Ibid., s. 302
- ²⁰ Hoidn B., *DEMO:POLIS – The Right to Public Space in: DEMO:POLIS – The Right to Public Space*, ed. B. Hoidn, Park Books, Zurich 2016, s. 8
- ²¹ Aristotle, *Politics*, Batoche Books, Kitchener, 1999 s. 24; also Sennett R., op.cit., s. 422 (tłumaczenie autorki ze względu na specyficzny styl klasycznego polskiego tłumaczenia)
- ²² Pinker S., s. 98
- ²³ Ibid., s. 98
- ²⁴ Risk Halberg G., *City on Fire*, Vintage, London 2016, Prolouge, podkreślenie oryginału
- ²⁵ Glaser E., *Triumph of the City*, Pan Books, London 2012, s. 269 -270
- ²⁶ Sennett R., op. cit., s. 421-433
- ²⁷ Lefebvre H., *Writing on Cities*, Blackwell Publishing, Oxford 2006, s. 61 – 181
- ²⁸ Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wyd. bęc zmiana, Warszawa 2013, s. 117 -121
- ²⁹ McLaren D., Agyeman J., *Sharing Cities. A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2015, s. 322
- ³⁰ Ibid., s. 322
- ³¹ Aravena A., Iacobelli A., *Elemental. Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Hatje Cantz Verlag, Ostfilden 2016, s.503
- ³² Schumacher P., op. cit. vol. I, p. 19
- ³³ Glaser E., op. cit., s. 269-270

LITERATURA

- [1] Aravena A., Iacobelli A., *Elemental. Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Hatje Cantz Verlag, Ostfilden 2016
- [2] Aristotle, *Politics*, trans. B. Jowett, Batoche Books, Kitchener 1999
- [3] Calvino I., *Niewidzialne miasta*, tłum. Alina Kreisberg. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013
- [4] Florida R., *Narodziny klasy kreatywnej oraz jej wpływ na przeobrażenia w charakterze pracy, wypoczynku, społeczeństwa i życia codziennego*, tłum. Tomasz Krzyżanowski i Michał Penkala, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010
- [5] Glaser E., *Triumph of the City*, Pan Books, London 2012
- [6] Hoidn B., *DEMO:POLIS – The Right to Public Space in: DEMO:POLIS – The Right to Public Space*, ed. B. Hoidn, Park Books, Zurich 2016
- [7] *The Infrastructural City: Networked Ecologies in Los Angeles*, ed. Kazys Varnelis, Actar, Barcelona 2008
- [8] Landry Ch., *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. 2. ed., Earthscan, London 2009
- [9] Lefebvre H., *Writing on Cities*, Blackwell Publishing, Oxford 2006
- [10] McLaren D., Agyeman J., *Sharing Cities. A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2015
- [11] Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wyd. bęc zmiana, Warszawa 2013
- [12] Orwell G., *Nineteen Eighty-Four in The Complete Novels of George Orwell*, Penguin Books 2009
- [13] Pinker S., *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress*, Allen Lane, Penguin Books, UK 2018
- [14] Risk Halberg G., *City on Fire*, Vintage, London 2016
- [15] Saunders D., *Arrival City*, Windmill Books, London 2011
- [16] Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Framework for Architecture*, Vol. I, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2011
- [17] Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Agenda for Architecture*, Vol. II, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2012
- [18] Sennett, R., *The Fall of Public Man*, W.W. Norton & Company, New York 2017 (40. Anniversary edition)
- [19] Sieverts T., *Zwischenstadt: Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. BirkhäuserVerlag AG, Basel 2008
- [20] Urry J., *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009
- [21] Vasudevan A., *The Autonomous City: A History of Urban Squatting*, Verso, London 2017
- [22] Yoos J., James V., *Parallel Cities: The Multilevel Metropolis*, ed. A. Blauvelt, Walker Art Center, Minneapolis 2016

- ¹³ Pinker S., *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress*, Allen Lane, Penguin Books, UK 2018, p. 256, 261
- ¹⁴ Sennett R., *The Fall of Public Man*, W.W. Norton & Company, New York 2017, p. 425
- ¹⁵ Sennett R., op.cit., p. 425
- ¹⁶ Pinker S., op. cit., p. 120
- ¹⁷ Ibid., p. 247 – 261
- ¹⁸ Ibid., p. 290 -321
- ¹⁹ Ibid., p. 302
- ²⁰ Hoidn B., *DEMO:POLIS – The Right to Public Space in: DEMO:POLIS – The Right to Public Space*, ed. B. Hoidn, Park Books, Zurich 2016, p. 8
- ²¹ Aristotle, *Politics*, Batoche Books, Kitchener, 1999 p. 24; also Sennett R., op.cit., p. 422
- ²² Pinker S., p. 98
- ²³ Ibid., p. 98
- ²⁴ Risk Halberg G., *City on Fire*, Vintage, London 2016, Prolouge, out there underlined in original
- ²⁵ Glaser E., *Triumph of the City*, Pan Books, London 2012, p. 269 -270
- ²⁶ Sennett R., op. cit., p. 421-433
- ²⁷ Lefebvre H., *Writing on Cities*, Blackwell Publishing, Oxford 2006, p. 61 – 181
- ²⁸ Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wyd. bęc zmiana, Warszawa 2013, p. 117 -121
- ²⁹ McLaren D., Agyeman J., *Sharing Cities. A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2015, s. 322
- ³⁰ Ibid., s. 322
- ³¹ Aravena A., Iacobelli A., *Elemental. Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Hatje Cantz Verlag, Ostfilden 2016, p.503
- ³² Schumacher P., op. cit. vol. I, p. 19
- ³³ Glaser E., op. cit., p. 269 -270

BIBLIOGRAPHY

- [1] Aravena A., Iacobelli A., *Elemental. Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Hatje Cantz Verlag, Ostfilden 2016
- [2] Aristotle, *Politics*, trans. B. Jowett, Batoche Books, Kitchener 1999
- [3] Calvino I., *Niewidzialne miasta*, tłum. Alina Kreisberg. Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013
- [4] Florida R., *The Rise of the Creative Class, Revisited*, Basic Books, New York 2014
- [5] Glaser E., *Triumph of the City*, Pan Books, London 2012
- [6] Hoidn B., *DEMO:POLIS – The Right to Public Space in: DEMO:POLIS – The Right to Public Space*, ed. B. Hoidn, Park Books, Zurich 2016
- [7] *The Infrastructural City: Networked Ecologies in Los Angeles*, ed. Kazys Varnelis, Actar, Barcelona 2008
- [8] Landry Ch., *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. 2. ed., Earthscan, London 2009
- [9] Lefebvre H., *Writing on Cities*, Blackwell Publishing, Oxford 2006
- [10] McLaren D., Agyeman J., *Sharing Cities. A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2015
- [11] Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wyd. bęc zmiana, Warszawa 2013
- [12] Orwell G., *Nineteen Eighty-Four in The Complete Novels of George Orwell*, Penguin Books 2009
- [13] Pinker S., *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress*, Allen Lane, Penguin Books, UK 2018
- [14] Risk Halberg G., *City on Fire*, Vintage, London 2016
- [15] Saunders D., *Arrival City*, Windmill Books, London 2011
- [16] Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Framework for Architecture*, Vol. I, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2011
- [17] Schumacher P., *The Autopoiesis of Architecture. A New Agenda for Architecture*, Vol. II, A John Wiley and Sons Ltd, Publication, London 2012
- [18] Sennett, R., *The Fall of Public Man*, W.W. Norton & Company, New York 2017 (40. Anniversary edition)
- [19] Sieverts T., *Zwischenstadt: Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*. BirkhäuserVerlag AG, Basel 2008
- [20] Urry J., *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa 2009
- [21] Vasudevan A., *The Autonomous City: A History of Urban Squatting*, Verso, London 2017
- [22] Yoos J., James V., *Parallel Cities: The Multilevel Metropolis*, ed. A. Blauvelt, Walker Art Center, Minneapolis 2016